

УДК 159.938.3:378

ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ФЕНОМЕНА МЕЖІ ЯК МЕЖОВОГО ПРОЯВУ ІСНУВАННЯ ЛЮДИНИ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Артюхіна Н.В., к. психол. н.,
доцент кафедри загальної психології і психології розвитку особистості
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У статті подано історико-психологічний аналіз динаміки філософсько-антропологічного дискурсу про межі людини в культурно-історичній перспективі. Межа розглядається як межовий прояв існування людини, як простір породження нових сенсів, акумуляції і збільшення ціннісного досвіду людства. З'ясовуються обставини можливого розмикання меж і його наслідків. Підкреслюється, що звернення до історичного досвіду людства дає можливість не тільки розставити акценти у ставленні до меж людини, а й виявити їх необхідність для продуктивного розвитку і становлення особистості в культурно-історичному континуумі.

Ключові слова: історична психологія, феномен межі, філософський, антропологічний підходи, дослідження феномена меж людини, межові прояви існування людини, особистість.

В статье представлен историко-психологический анализ динамики философско-антропологического дискурса о границах человека в культурно-исторической перспективе. Граница рассматривается как предельное проявление существования человека, как пространство порождения новых смыслов, аккумуляции и увеличения ценностного опыта человечества. Выясняются обстоятельства возможного размыкания границ и его последствий. Подчеркивается, что обращение к историческому опыту человечества дает возможность не только расставить акценты в отношении границ человека, но и выявить их необходимость для продуктивного развития и становления личности в культурно-историческом континууме.

Ключевые слова: историческая психология, феномен границ человека, философский, антропологический подходы, исследование феномена границ человека, предельные проявления существования человека, личность.

Artiukhina N.V. HISTORICAL PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE BOUNDER PHENOMENON AS A LIMITED IMPLEMENTATION OF THE HUMAN'S EXISTENCE: TO THE PROBLEM'S FORMULATION

The article presents historical and psychological analysis of dynamics of philosophical anthropological discourse about the human's boundaries in the cultural and historical perspective. The boundary is regarded as the ultimate manifestation of human existence, as a space for creating new meanings, accumulation and increase for the valuable experience of mankind. The circumstances of possible opening of boundaries and its consequences are clarified. It is emphasized that the appeal to the historical experience of mankind makes it possible not only to place emphasis on the human's boundaries, but also to reveal their necessity for the productive development and formation of the personality in the cultural and historical continuum.

Key words: historical psychology, phenomenon of human boundaries, philosophical, anthropological approaches, study of the phenomenon of human borders, borderline manifestations of human existence, personality.

Постановка проблеми. Глибинні й кардинальні зміни, які відбуваються в усіх сферах сучасного суспільства, зумовлюють актуальність і значущість інтегральних досліджень у системі наук про людину як про культурно-історичну істоту. У цей період особливого значення набувають дослідження в галузі історичної психології як галузі знання, що має межовий характер і формується на стику психології з широким колом гуманітарних наук – філософією, антропологією, історією, соціологією, культурологією та іншими. Історична психологія розглядає людину як історичне за своєю сутністю, соціально обумовлене породження ментальних структур, як продукт і конденсат культури. Вона аналізує об'єктива-

ції психічної діяльності в явищах культури з урахуванням того, що дії здійснює не абстрактна людина, не її «соціальна сутність», а реальна особистість з певними функціональними можливостями в певній системі суспільних відносин. Сам факт культурно-історичного існування людини, яка здійснює власні об'єктивації, переслідує конкретні цілі, зумовлює інтерес до дослідження межових проявів її існування. Особливого значення такі дослідження набувають в епоху змін, оскільки саме в цей час максимально проявляють себе нові аспекти межової проблематики. Поняття «межа» має багато значень: межа як реальна чи уявна вертикальна поверхня, що розділяє різні території й визначає кордони поши-

рення суверенітету; як лінія розділу між територіями, культурами, спільнотами; як допустима норма; як кінець і початок; стик і риса розділу; ділянка дотику; а в контексті психологічної рефлексії як осмислення і прийняття окремого від інших власного Я, як усвідомлення своєї автономності й суверенності. Аналіз динаміки дискурсу про межі людини в культурно-історичній перспективі з виявленням актуальних уявлень про них у минулому та теперішньому і є предметом вивчення в статті.

Постановка завдання. Мета статті – подати історико-психологічний аналіз динаміки філософсько-антропологічного дискурсу про межі людини в культурно-історичній перспективі; з'ясувати обставини можливого розмикання меж і його наслідків.

Виклад основного матеріалу дослідження. У кожній епохи – свої горизонти і своє розуміння межі можливого й неможливого, тому в дослідженні феномена межі людини дуже важливо враховувати фактор часу і фактор культурного опосередкування, які виявляють основні аспекти його проблематики. Сенс кордону людських проявів з погляду історичної психології розкривається в тимчасовому контексті, який ураховує складні зв'язки соціальних, культурних значень традиції із сучасністю. Важливо враховувати, що людина є не тільки суб'єктом історії, а і її об'єктом, продуктом. Вона є, власне, «людиною історії або людиною культури» [2, с. 6]. У суспільстві й у взаємодії з іншими, зі світом культури людина отримує умови та джерела свого розвитку, освоює систему значень, формується як особистість. У соціумі формуються власне психологічні межі особистості. Культура, праця й спілкування визначають становлення людини в процесі її історіогенезу. Вони ж виступають як найважливіші умови розвитку психіки й соціалізації кожної конкретної людини в процесі її онтогенетичного розвитку. Людська психіка та її вищий продукт – свідомість людини – підкоряються передусім історичним закономірностям. Створивши історію, людина виявляється органічно включеною в неї і як її невіддільний елемент. М.К. Мамардашвілі вказує, що «людина створена цим середовищем, і річ у тому, що існування її в цьому середовищі – проблематичне в тому сенсі, що це середовище не може існувати, відтворюватися і продовжувати своє існування саме собою. Воно має в кожен момент доповнюватися відтворенням якогось зусилля з боку людини. Без цього світ умирає...» [5]. Так само буття людини стає історичним, тобто людина існує в контексті певного суспільства, що історично розви-

вається – в контексті історії. «Починаючи з того моменту, як людина за допомогою своєї психіки створила власне середовище – соціокультурний космос, у якому розгортається історія, вона сама (людина і її психологія) стають першою й останньою причиною інших явищ або процесів ... Усе це визначає нагальну необхідність у поглибленні системи знань про людину, її особистість, особливості психіки, закономірності культурно-історичної обумовленості її розвитку. Це продиктовано декларованим змістом нової епохи, яка проголосила своєю основною метою розкриття творчого потенціалу людини, її «сутнісних сил» і на цій основі відродження справді загальнолюдських ідеалів у всіх сферах соціального життя» [2, с. 7].

Саме зміна соціокультурного контексту, зміна аксіології на «стику» традицій, що давно склалися й діють, і нових тенденцій, що тільки формуються, яскраво позначає феномен межі, який указує на те, що ці нові тенденції не відразу стають повною мірою альтернативою переважному типу мислення та знання. Так, на цьому етапі культурно-історичного становлення нашого суспільства ми переживаємо період невизначеності, коли багато з того, що відбувається, ще ніхто не в змозі оцінити адекватно, коли нове, що зароджується, поки не сприймається як нове, тому що мовби знаходиться в повітрі, не знаходячи потрібних для себе форм вираження. Ця межева або екстремальна ситуація, коли кордони станів не ясні, істотно змінює характер і зміст мислення кожної людини. Уже сам процес демаркації між нами й кимось ще призводить до закріплення по той бік реально наявної або уявної лінії образу «іншого», який може бути скасований, незрозумілий і, відповідно, сприйматися як потенційна загроза нашій цілісності по цю («нашу») сторону межі. Порушення ж меж, у свою чергу, «перекидає» норми взаємодії та вносить істотні зміни в домінуючі установки суспільної свідомості. Отже, феномен межі, що виникає на перетині різних життєвих центрів, має безпосередній стосунок до проблеми цілісності й цінності людського буття. І сама актуалізація інтересу до проблеми людських меж заявляє про необхідність радикально нового руху мислення, мислення як творчості, здатного кинути виклик власним стереотипам, інертності, догматизму, соціальної апатії, й до релігії, в яких особливо проявляється рухливість або інертність межових проявів людини.

Історико-психологічний аналіз феномена межі вказує на його давній культурно-історичний генезис. Навіть короткий

огляд дискурсу із цієї проблематики вказує на культурно-історичну зумовленість і залежність від панівної парадигми мислення. Межа в значенні міри стала предметом рефлексії вже на самому початку формування філософського світогляду. Підтвердженням є вислови давньогрецьких філософів: «Краще – міра»; «Людина є міра всіх речей»; «Неможливо знати, поки не дійдеш до неподільного ...». Спочатку тема межі входить у поле рефлексії передусім як проблема зв'язку й відмінності. Так, від Аристотеля ми знаємо про межу в ділянках відмінності та синтезу, межі й безмежності, початку та кінця, а також безперервності, торкання (зіткнення) і проходження. Можна стверджувати, що саме Аристотель уперше дав категоріальну сітку значень поняття межі, яка в подальшому розвитку всієї системи наук про людину отримувала лише переінтерпретацію згідно з мінливими предметами вивчень окремих епох. Проблематика межі в Середні століття переломлюється в ділянках зв'язку й відмінності як посередництва (напр., Христос як посередник) і межі (Бог як позамежна трансцендентність). Для Нового часу, наприклад філософії Декарта, поняття субстанції як межі мислення і протяжності починає зміщуватися до належності (іманентності). З «першої критики» Канта можна витягти розуміння межі як радикально іманентного пристрою виробництва сенсів. Від Гегеля про межу відомо в контексті тлумачення саморуху досвіду, якості та кількості. Для Плеснера межа являє собою лінію, яка належить тілу й середовищу, водночас поступово з'ясовує власне. М. Хайдеггер розмірковує про межу як про Аристотелеву ентелехію, межа – це те, що збирає в присутність.

У ситуації переходу до нового, нестандартного мислення, вираження якого стала, зокрема, неklasична філософія з її новими онтологічними проектами («конкретна метафізика» П.О. Флоренського, «фундаментальна онтологія» М. Хайдеггера, «феноменологічна онтологія» Ж.-П. Сартра, «конкретна онтологія» Г. Марселя, онтологія творчості Н.О. Бердяєва тощо), проявляється світоглядний потенціал феномена межі [4].

Продуктивним з погляду історичної психології в цьому плані є досвід філософії екзистенційно-антропологічного та феноменолого-герменевтичного напрямів як досвід переходу від «теоретичного конструктивізму» до дійсності, до «життєвого світу», до широкого контексту культури, як історично заданого, за І.Г. Білявським, спосіб існування людини.

В екзистенціальній філософії межа виявляє свої смисли в прикордонних ситуаціях, пережитих людиною. Коли людина починає відчувати себе межевою істотою, відбувається поглиблена робота самосвідомості, яка здатна в корені змінити життєві установки людини, її світогляд, ціннісні переваги. У крайньої межі зовсім інше відчуття часу. Досвід межі загострює сприйняття світу й дає можливість пізнання глибшого сенсу буття. При цьому вагомість цієї проблематики полягає не в тому, що є такі межі, які встановлюють кордони можливостей людини, а в наявності сутнісно значущих прикордонних станів, завдяки яким стає можливим вихід (або занурення – авт.) людини до більш глибоких сенсів власного буття. «У цих прикордонних, межових станах стає можливим феномен розмикання межі, творчість самого себе, відбувається усвідомлення власного існування й набуття нових сенсів. Усі ці «моменти» розкривають не тільки діалектику пізнання, а й перехідний, прикордонний характер свідомості, природу творчості як пізнання на межі можливого» [4, с. 382]. У творчому зусиллі людина знаходить «безмірний досвід глибини» (М. Бланшо), досвід подолання власної обмеженості. У межових, прикордонних станах, сутнісно значущих для розуміння сенсу людського буття, виявляється сутність феномена межі як межового прояву існування людини. Більше того, саме межа стає «місцем» зародження й актуалізації цілого кола проблем: зміни станів, настанов свідомості; проблем відносин між різними культурними нормами, традиціями, системами цінностей; проблем сенсу, розуміння, інтерпретації, діалогу та багатьох інших питань, які таяться в ситуації «між» і, власне, набувають форму питання за умови проблематизації самої межі як особливої реальності, де виникає інший, внутрішній, механізм сенсоутворення.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговують роздуми М.М. Бахтіна про межу як про перехідність, де відбуваються зміни. Культуру й людину, що реалізує себе в її просторі, М.М. Бахтін розглядає як буття на межі – відкрите, не завершене буття, де можливі взаємопроникнення та взаємопереходи одного в інше, де виявляється принципова незавершеність і незавершимість людини. М.М. Бахтін підкреслює, що «кожний культурний акт істотно живе на межах», із цим пов'язані серйозність і значущість культури. «Не можна, однак, уявляти собі галузь культури як якість просторової цілі, що має межі, але має й внутрішню територію. Внутрішньої території в культурній галузі немає: вона вся розташована на

межах, межі проходять усюди, через кожен момент її. Систематична єдність культури йде в атоми культурного життя, як сонце відбивається в кожній краплі її. Кожний культурний акт ... далекий від меж, втрачає основу, стає порожнім, зарозумілим, вироджується й умирає» [1, с. 265].

Значущість існування меж у цьому ключі може бути пов'язана з проблемою продуктивності обмеження, яке обумовлюється, з одного боку, культурною традицією, з іншого боку, проблемою переходу. Проблема переходу може нести негативний сенс (як перехід допустимої межі, міри) і сенс позитивний, а саме духовну творчість. Позитивний зміст переходу розкривається в ситуації потреби нового мислення, зміни настанов свідомості, за Ф. Ніцше, – «переоцінки цінностей». Тут заперечується невизначеність, безформність, всездозволеність, відбувається боротьба з хаосом за існування сенсу.

Ідея переходу й ідея продуктивного обмеження в розвитку людини та людства загалом доповнюють одна одну. Вони однаково необхідні для розуміння феномена межі в контексті культурно-історичного горизонту. Саме поняття «горизонт», з одного боку, підкреслює залежність людини від традиції, від її культурного «коду», а з іншого боку, враховує фактор часу, який змінюється, і його роль у пізнанні, в розширенні меж індивідуальної свободи – свободи від застарілих традицій, від загального стилю епохи. У понятті «культурно-історичний горизонт» виражена вся динаміка межі, її відкритий, а тому символічний характер. «Буття на межі» – це буття всередині культурно-історичного горизонту, який несе в собі не тільки зміст переходу межі, а й сенс продуктивного обмеження, а також визнання цінності буття Іншого.

Надзвичайно цікавими з погляду історичної психології є сучасні уявлення про межі людини та про можливість їх розмикання, що призводить до кардинальних трансформацій. У цьому випадку мова йде про синергійну антропологію, про один із конкретних неklasичних напрямів, що розробляються в сучасній науці. Передусім звертає на себе увагу схожість системних підходів до розгляду предметів вивчення. І синергійна антропологія, й історична психологія говорять про людину як про відкриту динамічну систему, здатну до розвитку та саморозвитку. Синергійна антропологія виходить безпосередньо з поняття про людину як про центр власного дискурсу. Засновник синергійної антропології С.С. Хоружий пише, що «людину рубежу тисячоліть, часу психоаналізу й інтернету, недавнього

тоталітарного досвіду, радикальних психотехнічних, психоделічних, віртуальних практик, гендерних революцій – цю людину не можна вважати колишнім класичним суб'єктом європейської антропології та метафізики» [7]. Досвід сучасності ставить під сумнів, якщо не прямо заперечує, наявність незмінного сутнісного центру – і проблема людини не може більше ставитися як проблема відшукування й вивчення такого центру. Однак, якщо людину не можна більш характеризувати «центром», її залишається характеризувати «периферією», а точніше, межею. Така характеристика є не менш визначальною, ніж «центр» [7].

За класичною філософською логікою, визначити предмет рівнозначно тому, щоб описати його межі, бо «лише завдяки своїм межах щось є те, що воно є» (Гегель). У цьому контексті антропологія, вважає С.С. Хоружий, може розвиватися як опис «антропологічної межі» – межі сфери всіх проявів і можливостей людини, межі горизонту людського існування. Також він стверджує, що в сучасній думці немає ніякої загальної концепції «Межі Людини», такого поняття поки не існує, і тим не менше слова «кордон», «межа» виникають нав'язливо та постійно, коли йдеться про провідні тенденції й найхарактерніші прояви сучасної людини. По праву можна сказати, що завзятий, непереборний потяг Людини до своєї Межі – визначальна риса сьогоденної антропологічної ситуації.

На відміну від уявлень про межу як про щось проміжне, про те, що слугує посередником і розділяє, в синергійній антропології на чільне місце виділяється таке різноманіття проявів людини, як «межові прояви», «феномени Межі», «феномени трансгресії» тощо. При цьому «межовість», «належність Межі» проявів людини розуміється як вихід за рамки горизонту «звичайного», «нормального» емпіричного людського існування – до таких проявів, у яких зникають або змінюються ті чи інші визначальні ознаки, предикати цього існування. У цьому ключі Межа Людини розглядається як повна сукупність її межових проявів [7].

На нашу думку, синергійний антропологічний підхід певною мірою аналогічний діяльнісному підходу в психології, який укладає в основу опису реальності діяльність людини, її різноманітну практику. У різних формах наукового знання про людину такий підхід неодноразово висувався у ХХ ст. – в психології (біхевіоризм, необіхевіоризм, культурно-історичний підхід та інші течії й теорії), в різних напрямках соціальної філософії, неомарксизмі тощо. Однак С.С. Хоружий вважає, що це зближення не

настільки значиме, оскільки категорії акту й діяльності характеризують людину більш грубо та поверхово, ніж ті довільні «людські прояви», на яких базується синергійна антропологія Межі.

Для синергійної антропологічної реальності характерні тонкі ефекти типу «помаху крила метелика», коли найбільш незначні, невловимі прояви можуть призводити до найважливіших наслідків, у тому числі й до феноменів Межі. І це значить, що до «людських проявів» варто зараховувати не тільки закінчені, виконані акти й дії людини, а й усілякі зародкові явища – спонукання, помисли, внутрішні рухи, які являють собою всього лише зародження, початки, «паростки» актів, які, можливо, так і не виривають до актів у повному сенсі. «Не можна зрозуміти людину, розглядаючи одні її акти; необхідно вміти бачити й аналізувати «пред-акти», ту тонку, таємну стихію, в якій акти зароджуються і стають» [7, с. 18]. Такий підхід, який базується на загальній концепції «людського прояву» та розвиває аналіз «пред-актів», може розглядатися як свого роду мікроаналіз антропологічної реальності.

Історико-психологічний аналіз результатів антропологічних досліджень показує, що увагу до таких тонких проявів людини з давніх-давен культивують містико-аскетичні (духовні) практики; вони стверджують їх важливість для людини й розвивають витончену техніку їх спостереження та керування ними. Синергійна антропологія межі у своєму практичному підході до людини виявляє спільність із духовними практиками, які в усіх розвинених світових традиціях підводять на своїх вищих щаблях до таких явищ, у яких із людиною починаються кардинальні трансформації, а саме вихід до меж горизонту свого існування, свідомості й досвіду.

Як перший фундаментальний принцип синергійної антропології виділяється принцип енергійності. Він означає, що опис людської реальності тут ведеться не в дискурсі суті, а в дискурсі енергії, буття-дії.

Проблема енергії – з-поміж вічних, найбільш глибоких і важких проблем, і багато суттєвих питань, що в ній виникають, донині відкриті. І хоча уявлення про «енергію людини» виникає природно й неминує, і ми з необхідністю користуємося ним у безлічі ситуацій і контекстів, тим не менше дуже важко втілити це подання в коректний концепт, і такого концепту до цих пір не створено. У синергійній антропології поняття «енергія людини» не є центральним, як основний робочий термін обирається поняття «антропологічний прояв». Якщо співвідно-

сити поняття антропологічного прояву з діяльнісним підходом, робочими поняттями якого слугують види діяльності, соціальні та інші практики, акти людини, вчинки тощо, то в розряд проявів входять не тільки вони всі, а, крім того, ще й принципово важливий клас «пред-актів» або «прото-актів» – таких, які лише намічаються на рівні внутрішніх рухів, помислів, що промайнули, спонукань тощо.

Другий фундаментальний принцип синергійної антропології – принцип межовості. Можна сформулювати його так: у всій незорій і вкрай гетерогенній безлічі людських проявів виділяється рід або клас так званих межових проявів і саме цей клас розглядається як визначальний, конститутивний для людини, тобто в цих проявах формується конституція людської істоти, базові структури її особистості й ідентичності. Межевими людськими проявами називаються такі прояви, в яких досвід людини досягає меж горизонту людської свідомості й існування. Коли у своїх межових проявах людина входить у зіткнення, контакт, знаходить зустріч з іншим собі – з реальністю, яка перебуває поза горизонтом її свідомості й існування, відбувається розмикання меж людини. Розмикання меж людини призводить до того, що вона входить у фазу кардинальних трансформацій. При цьому передусім починає відчувати трансформації перцептивна система людини; перцептивні модальності замінюються абсолютно іншими, новими перцепціями. Створювані нові перцептивні системи можна назвати «розумними почуттями».

У синергійній антропології, як і в антропології К'еркегора, розмикання людини слугує центральним принципом. За К'еркегором, «обов'язок кожного – зробити себе відкритим»: іншими словами, призначення людини – привести себе у відкритість або, синонімічно, здійснити розмикання себе, тобто здійснити власний розвиток. Існують три механізми антропологічного розмикання.

Перший механізм. Це – розмикання людини в бутті, самореалізація в бутті, в соціумі, онтологічне розмикання; і межові антропологічні прояви, в яких воно здійснюється, становлять певну ділянку Антропологічної Межі, звану Онтологічною топікою.

Другий механізм. Людина може конституюватися й у ході впливу на неї енергій несвідомого. У цьому випадку вона розмикнута стосовно несвідомого, і це вже розмикання інше, яке розгортається не в бутті, а в суцшому, тобто онтичне розмикання. Отже, прояви, що відповідають йому, ста-

новлять іншу ділянку Антропологічної Межі, її Онтичну топіку.

Властивості двох топік істотно різні: розмикання людини в зустрічі з несвідомим – процес, позбавлений онтологічного змісту, але він має багатий топологічний зміст. У своїй взаємодії з людиною несвідоме діє як топологічний фактор, створюючи для людини в просторі її свідомості, а звідси – й у її поведінці, в її русі у сфері сущого топологічні ефекти. Як констатує психоаналіз, під дією «несвідомого» людина починає відтворювати в структурах свідомості й поведінки певні траєкторії, фігури – «патерни несвідомого», і це означає, що топологія світу свідомості, а звідси й сфери поведінки людини, стає вже не звичайною, а будь-якою «неевклідовою», викривленою або багатозв'язною. Найбільш типові патерни – це ті, що мають характер порушень зв'язності, коли одні ділянки свідомості й поведінки виявляються недоступними для інших, взаємно недосяжними. Тут коректні й корисні фізичні аналогії: несвідоме діє як деяка магнітна аномалія або, як у космології, як джерело кривини простору.

Третій механізм. Останній спосіб розмикання людини дають віртуальні практики, що все ширше й ширше розповсюджуються сьогодні. Віртуальні феномени відрізняються від звичайних, актуальних тим, що вони актуалізовані, втілені в неповному обсязі, не мають будь-якої частини сутнісних властивостей, належних актуальним явищам. У силу цього вони також повинні розглядатися як межові антропологічні прояви та зіставляти ще одну ділянку Антропологічної Межі, так звану її Віртуальну топіку. Зазначені три головні сфери людської межі утворюють також поєднання між собою, які мають назву гібридних топік.

Загалом потрібно сказати, що, відповідно до цього опису антропологічної межі, людина уявляється як принципово плюралістична істота, яка реалізується в трьох головних екземпліфікаціях – відповідно, як людина онтологічна, людина онтична, або топологічна, і людина віртуальна. Людина існує як спільнота цих екземпліфікацій, які пов'язані між собою взаємодіями, взаємопереходами й взаємоперетворенням. Кожна з них окремо знайома була філософії та антропологічній думці (хоча віртуальна антропологія поки погано розвинена), проте не існувало загальної картини, яка б охоплювала їх, і наукової позиції, яка б стверджувала, що всі реалізації співіснують у людині. Разом із тим лише інтегральний підхід до вивчення межових проявів людини дає можливість більш глибокого вивчення феномена її меж [7].

Варто підкреслити історичність поглядів синергійної антропології. З її погляду історичний процес може розглядатися як історія зміни панівних антропологічних формацій. У цьому випадку фундаментальних формацій всього три: Людина Онтологічна – Топологічна – Віртуальна. Але вже побіжний погляд на них в історичному аспекті показує можливість того, що домінуюча антропологічна формація не збігається ні з однією з них; реальна історія виявляється значно багатшою. Так, в ранні епохи історії переважним антропологічним ставленням є ставлення Людина – Бог, відповідно, найпоширенішою формацією – Онтологічна людина. Але людина зовсім не відразу почала реалізуватися як Онтологічна. Як яскраво видно на прикладі шаманізму, архаїчні форми релігійності не відповідають Онтологічній топіці. Тут стихія релігійного і стихія несвідомого зрощені та єдині, вони обидві в дії, і розділити їх не можна. Тому тут межові прояви людини – змішаного, зрощеного характеру, відповідає їм антропологічна формація – «До-Онтологічна» людина, яка відповідає накладенню Онтологічної й онтичної топік, тобто гібридна топіка Межі. Лише на наступному етапі шляхом поглибленої роботи релігійної свідомості (головного агента антропологічного самовизначення) людина досягає структурування своїх проявів і реалізується як Онтологічна людина.

Від Ренесансу людина все більше відкидає онтологічне розмикання як принцип власної конституції. У цей період вона захоплена ідеєю нескінченного: вона приймає концепцію нескінченного всесвіту і прагне конституювати себе як (Декартова) суб'єкта пізнання, який конститується у своєму ставленні до нескінченного й безмежного всесвіту, тому сам теж безмежний. Це – своєрідна проміжна формація «Безмежної людини». Вона цілком базується на культурі людського розуму, бо саме він здійснює відносини зі всесвітом, і, щоб це відношення мало бажані властивості, він повинен бути нескінченний і (хоча б у потенції) всемогутній.

Онтологічна людина не ігнорувала несвідоме, вона знала його (нехай ненауковим знанням) як суперницьку антропологічну стихію й будувала практики, які б перешкождали його впливам. «Людина безмежна» відкинула ці практики; всі головні її стратегії неявно базувалися на запереченні самого існування несвідомого та його впливів. Тому ці дії безперешкодно посилювалися, їх роль і місце в людській реальності зростали. З огляду на те, що сфера несвідомого як основа, протилежна

свідомості й розуму, нерідко називається в психології (наприклад, Лаканом) «сферою божевілля», ми можемо висловити цю ситуацію простим афоризмом: «*Культ розуму веде в царство безумства*». Як позначилося на результаті XIX століття (втім хронологічні віхи тут можуть бути лише умовні й наближені), головною антропологічною формацією починає ставати онтична людина, конституція якої визначається несвідомим. Ці обставини відбито в просторі людської культури (XIX – початок XX століття). Так, багаті, виразні свідчення й документи панування онтичних проявів надає культура модернізму.

Сучасна людина може вибрати життєпроживальну модель практично будь-якої культурної локальності, чому сприяє різноманіття культурних практик, підтримуваних культурною індустрією, де суб'єктивність представлена у вигляді поліваріативності й фрагментарності індивідуальних life styles [6]. Зараз, як відомо, у світі все ширше розповсюджуються й усе з більшою визначеністю просуваються до домінантності віртуальні практики. Але в їх домінантності, в зростальному зануренні людини у віртуальність закладені глибокі небезпеки й ризики. Віртуальна реальність, віртуальні явища характеризуються завжди якимось частковим або недовтіленим існуванням, недоліком, відсутністю тих чи інших сутнісних характеристик явищ звичайної емпіричної реальності з її культурно-історичним контекстом. Д.В. Іванов подає віртуальну реальність як заміщення реальних речей і вчинків образами – симуляціями. Автор виділяє три основні характеристики віртуальної реальності: нематеріальність впливу (коли зображуване виробляє ефекти, характерні для речового); умовність параметрів (коли об'єкти штучні і змінювані); ефемерність (коли свобода входу/виходу забезпечує можливість переривання й відновлення існування) [3].

Як ми бачимо, основна небезпека полягає в підміні віртуальністю реального історичного простору існування людини. Необмежена віртуалізація людської реальності з крайнім ослабленням, розмиванням меж, на нашу думку, має найбільш вірогідним результатом свого розвитку

загибель людства. Однак існує можливість подолання наявної тенденції все більшого заглиблення у віртуальний світ. Мова в цьому випадку йде про осмислене, відповідальне ставлення до того, що відбувається. У цій ситуації звернення до історичного досвіду людства дає можливість не тільки розставити акценти у ставленні до меж людини, а й виявити їх необхідність для продуктивного розвитку і становлення особистості в культурно-історичному континуумі.

Висновки з проведеного дослідження. Межа як простір породження нових сенсів, акумуляції й збільшення ціннісного досвіду людства невід'ємно входить у визначення буття людини й культури, що загалом розгортаються в історичному континуумі. Історико-психологічний аналіз феномена межі дає можливість розглядати її як особливу перехідну, межову реальність гуманітарних значень, як спів-буття окремих особистостей, їх співтворчість або сотворчість. Межа людини виявляється тим відкритим простором («між»), де з'єднуються різні горизонти сенсу, стосовно яких кожен у підсумку визначається відповідно до рівня розвитку власної свідомості. У разі розмикання меж з людиною починають відбуватися кардинальні трансформації, що виводять її на новий рівень існування.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтин М.М. К эстетике слова. Контекст. Москва, 1974. С. 258–281.
2. Білявський І.Г. Лекції з історичної психології. Одеса: Астропринт, 2004. 448 с.
3. Іванов Д.В. Виртуализация общества. Санкт-Петербург: Петербургское востоковедение, 2000. 96 с.
4. Куликова Т.В. Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. 2010. № 6. С. 381–387.
5. Мамардашвили М.К. Философия и личность. Человек. Москва, 1994. № 5. С. 5–19.
6. Філософська антропологія, психоаналіз та арт-терапія: перспективність взаємодії: підхід філософської антропології як метаантропології: збірник наукових праць Міжнародної науково-практичної конференції, 30–31 березня 2016 р. / за ред. Н.В. Хамітова. Київ: Інтерсервіс, 2016. 206 с.
7. Хоружий С.С. Очерки синергической антропологии. Москва: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2005. 408 с.